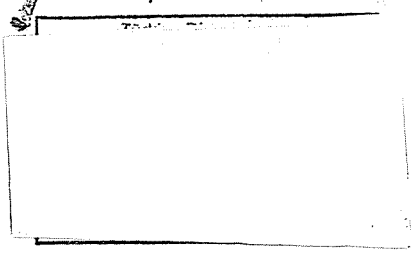

İSLAMİ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI

**MİLLETLERARASI
TARİHTE VE GÜNÜMÜZDE ŞİİLİK
SEMPOZYUMU**

(Tebliğler ve Müzakereler)

International Symposium on al-Shiism Throughout
History and Today

الندوة العلمية الدولية حول الشيعة

عبر التاريخ وفي يومنا

BU KİTAP

İSLAMİ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
TARAFINDAN HAZIRLANMIŞTIR

13 -15 Şubat 1993
13-15 February 1993

İSTANBUL

İLMİ NEŞRİYAT 11
İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI
TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ 17

İLMİ NEŞRİYAT İSLÂMÎ İLİMLER ARAŞTIRMA VAKFI TARTIŞMALI İLMÎ TOPLANTILAR DİZİSİ	
Yazar	Prof. Dr. İsmail Hakkı ÖZÜM
Yayıncı	İlmî Nesriyat İç ve Dış Ticaret A.Ş.

**Tebliğ ve Müzakerelerin Bilim ve Dil Bakımından Sorumluluğu
Konuşmacılara Aittir.**

Kâmilpaşa Sok. No: 7/1 Fatih/İST.- 34260
Tel: 631 74 32 - 523 54 57 Fax: 523 15 85

1. Baskı - 1993, İstanbul

Baskı: Polat Ofset ve Ambalaj San. Ltd. Şti.
501 62 56 - 57 Fax: 501 46 45

ŞİİLİĞİN DOĞUŞU ve GELİŐMESİ

Prof. Dr. Ethem Ruhi FIĐLALI

(Şîa, Arapça da (şy'a) kökünden gelme bir kelimedir ve "mikdar, süre, sıra, aslan yavrusu, eş ve benzer; misafiri uğurlamak; bir insanın yardımcıları ve ona uyanlar; aynı görüşte olmasalar da birşey üzerinde birleşen topluluk, fırka, bölük; yayılmak," anlamlarına gelir. Bunlar arasında en yaygın kullanım "tarafdar, yardımcı, fırka, bölük" anlamlarındadır (1). Kur'an'ı Kerimde de "fırka, bölük ve tarafdar" anlamlarında kullanılmıştır (2).)

Terim olarak şîa, Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ali ve Ehl-i Beytini halifelik için en lâyık kişi olarak gören ve onu "meşrû" halife kabul eden; ondan sonraki halifelerin de onun soyundan gelmesi gerektiğine inan toplulukların müşterek adı olmuştur.

Ancak şîa ve teşeyyu' kelimelerinin ne zaman ıstılâhî, bir anlam kazandığı konusunda, özellikle mezhepler tarihi açısından oldukça ciddi bazı güçlükler vardır.

Bir kere şîa, Şîa'nın bir fırka olarak zuhuruna kadar, "tarafdar" anlamında günlük Arap dilinde sık sık kullanılmış bir kelimedir. Özellikle Hz.Osman'ın hilâfetinin ikinci dönemi ile Hz.Ali'nin hilâfeti sırasında, Müslümanların farklı görüşler etrafında toplanmaları üzerine, toplulukları belirlemek için, meselâ "Şîatu Ali", "Şîatu Osman", "Şîatu Muâviye" ve benzeri şekillerde pek sık kullanılmış ve bu kullanışta, kesinlikle bir "mezheb" kastedilmemiştir. İstılâhî anlamın dışındaki bu olağan günlük kullanım, Hz.Hüseyin'in 10 Muharrem 61/10 Ekim 680 tarihinde Kerbelâ'da hunharca şehîd edilmesinden çok sonralara kadar devam etmiştir. Gerçi Mustafa Kâmil eş-Şeybî, Hz.Hüseyin'in şehîd edilmesinden sonra, Şîa'nın bir terim olarak Emevîlere karşı Hz.Ali ve soyunun haklarını aramak ve yardım etmek için toplananları ve onlara tarafdar olanları ifade etmeye başladığını söylerse de, (3) bunun çok sonraları başlamış olması muhtemeldir; çünkü bu kelime Mervan b. el-Hakem (64-65/684-85) zamanında bile, teknik anlamı dışında, "tarafdar" anlamında, "Umeyye oğulları Şîasi" şeklinde kullanılıyordu.(4) Maamafih bir fırka anlamında olmamakla beraber, bu kelimeye, kaynaklarda, "Hz.Ali'ye ve Ehl-i Beytine uyanlar ve onlara tarafdar olup yardım edenler" anlamında, ilk olarak Ebû Mihnef (157/774)'in Hz.Hasan'ın Kûfelilere hitaben söylediği "sizler bizim tarafdarımızsınız (şîatunâ)..." sözünü rivâyetinde rastlanmaktadır.(5) Nasr b. Muzâhim el-

Minkarî (212/827)de kelimeyi, "Ali, Talha ve ez-Zubeyr Basra'da taraftarlarımı (şiatî) ve memurlarımı öldürdüler, dedi" ifadesiyle, aynı anlamda, yani teknik anlamın dışında olağan mânasında kullanılmış olduğunu nakletmektedir.(6)

Şîa, Sünnî mezhepler tarihi kaynaklarında, farklı ifadelerle, ama aynı istikametle olmak üzere "Hz.Ali taraftarlığı; nass ve vasiyetle onun imamlık ve halifelikliğini ileri sürenler..." ve benzeri şekillerde tarif edilmiştir.(7)

İlk iki Şîî müellif, Nevbahtî (300/912) ile Ebû Halef el-Eş'arî el-Kummî (301/913) de Şîa'yı, benzer ifadelerle şöyle tarif ederler: "Onlar, Nebî (s.a.s.)nin zamanında Ali'nin taraftarları (Şîatu Alî) diye isimlendirilen ve ondan sonra da ona bağlılık gösterip onun imametini ileri sürenler olarak bilinenlerin teşkil ettiği Ali (a.s.)nin fırkasıdır". (8) Bu yazarlar, bu bilgileri verdikten sonra, "Ali'nin imametinin farziyetini" ileri süren ilk kişinin de Abdullah b. Sebe' olduğunu zikrederler ki, (9) böylece biraz önce sözünü ettikleri Hz.Peygamber devrindeki teşekkülü, bizzat kendileri, Hz. Osman zamanında yaşadığı ileri sürülen bir kişinin dönemine taşımış olurlar.

Çağdaş şîî yazarlardan Kâşifu'l-Gıta (1876-1954), "Şîa, taraftar anlamına gelmektedir ve Hz. Peygamber (s.a.s.)'in amcasının oğlu, damadı ve kardeşliği Ali b.Ebî Tâlib (a.s.)'in tarafını tutan Müslüman topluluğuna verilmiş bir addır" der. (10) Yine bir Şîî yazar olan Muhammed Cevad Muğniyye, Şîa'nın özelliklerini tam olarak aksettiren bir tarifte bulunur. Ona göre "Şîa, diğer fırkalardan şu görüşleriyle ayrılır: İmam, Nebî'den gelen bir nassla tâyin olunur. Nebî'nin halifesinin tayinini unutmaması ve halfelik işini ümmetin seçimine bırakması câiz değildir. İmam, büyük ve küçük günahlardan korunmuştur (ma'sûm). Nebî imamete başkasını değil Ali b. Ebî Tâlib'i tayin etmiştir ve o, ashabın kesinlikle en üstünüdür (efdal). (11) Günümüz Şîî âlimlerinden Allâme Seyyid Muhammed Hüseyin Tabatabâî ise, "Kelime anlamıyla taraftar veya birine uyan kimse demek olan şîa, Hz. Peygamber (s.a.s.)'den sonra halifelikliğin onun Ehl-i Beytinin özel hakkı olduğunu düşünen ve İslam ilimleri ile kültürü sahasında onun Ehl-i Beytinin okulunu takip edenlere delâlet eder" der. (12)

Şîî kaynakların bu tariflerine göre Şîa:

a) Hz. Ali'ye taraftar olanların,

b) Hz. Ali'nin Hz. Peygamber'den sonra insanların en üstünü (efdal) olduğuna inananların,

c) Hz. Ali'nin bizzat Hz. Peygamber tarafından imamlık ve halifelik'e tayin olduğunu; dolayısıyla halifelikliğin onun ve Ehl-i Beytin hakkı olduğunu ileri sürenlerin,

d) Hz. Ali'den sonraki imamların da mutlaka onun soyundan açık veya gizli bir nassla tayin ve vasiyet olunacağını kabul edenlerin,

e) İmamların büyük ve küçük günahlardan korunmuş (ma'sûm) ve özel bir bilgiyle donatılmış olduklarını söyleyenlerin teşkil ettiği topluluklardır.

Kaynakların tariflerinden çıkarılan bu sonuç, Şîanın genel özelliklerini belirtmesi bakımından doğru ve isabetli olabilir. Ancak bu durumda, çözümlenmesi icâb eden bazı önemli meseleler vardır. Bir kere bu tesbit, ilk bakışta, Şîa'nın sanki Hz. Ali ve hattâ Şîî müelliflerin neredeyse ittifakla ileri sürdükleri gibi Hz. Peygamber zamanında vücud bulmuş bir fırka olduğu intibahını uyandırmaktadır. Halbuki şîilik, Şîîlilerin hemen hemen ittifakla böyle olduğunu ileri sürmelerine rağmen, Hz. Peygamber devri şöyle dursun, Hz. Ali'nin ve hattâ oğulları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin zamanında bile bir fırka haline gelmiş değildir.

Öyle görünüyor ki, Arap dilinde, günlük hayatta ıstılah anlamının dışında "tarafat" anlamında kullanılan şîa kelimesinin Hz. Peygamber'in bazı hadislerinde geçmesi, Şîa'yı böyle bir anlayışa sevk etmiş olmalıdır. Ancak bazı hadislerde rastlanan "şîa" sözünden bir fırka anlamı çıkarmak ve bu hadislerle muhatap olan Hz. Ali ile diğer ashabın, bu sözleri bir mezhâb, bir fırka olarak anlayıp öylece değerlendirdiklerini düşünmek, tarihî olayların seyrî ve mevcut rivâyetlere göre, fevkalâde imkânsız görünmektedir.

Bugüne kadar Şîlîğin doğuşu ile ilgili olarak çok değişik görüşler ileri sürülmüştür. İrfan Abdulhamid, isabetli bir tesbitle bunları yedi grupta toplayarak herbirini özet yollu tanıtmıştır.(13) Buna göre:

1) Şîilik, daha Hz. Peygamber'in sağlığında zuhûr etmiştir. Bu zümreye dahil olanlar arasında, ilk ve sonraki şîî yazarların tamamına yakını sayılabilir.

2) Şîilik, Resûlullah (s.a.s.)'ın vefatından sonra, Sakifetu Benî Sâide toplantısında doğmuştur. (14)

3) Şîa, Hz. Osman zamanında ona karşı yapılan ihtilâlden neşet etmiş ve onun şehîd edilmesinden sonra Müslümanlar, Ali ve Muâviye hizbi olarak ikiye bölünmüşler; Hz. Ali'nin şehadetinden sonra da şîa adı yalnız Hz. Ali'ye uyanlara verilmiştir. (15)

4) Şîilik, Hz. Ali'nin hilâfeti sırasında Talha ve Zubeyr'in ona karşı çıkışı üzerine Hz. Ali'ye uyanlara verilen isimle başlamış; Cemel ve onu takip eden olaylardan sonra teşekkül etmiştir. (16)

5) Şîa, Hz. Ahi'nin öldürülmesinden sonra zuhûr etmiştir. (17)

6) Şîilik, Hz. Hüseyin'in Kerbelâ'da şehîd edilmesinden sonra vuku bulan Tevvâbün hareketleriyle başlamıştır. (18)

7) Şîilik, bu fırkaya has görüşler olan nass ve tayin akedesi ile birlikte ortaya çıkmıştır. Buna göre Şîa'nın dinî ve fikrî alanda zuhûru, hicrî birinci asrın sonlarına kadar gitmiştir. (19)

Buradaki ilk altı sırada gösterilen tesbitler, öyle görünüyor ki, râvîlerin olayları rivâyet ederken şîa kelimesine, zaman zaman "eş-şîa" şeklinde sanki bir fırka imiş gibi günlük dildeki "tarafat" anlamının dışında yeni anlamlar yüklemelerinin doğurduğu belirsizlikten kaynaklanmıştır. Elbette bu durum, tarihi akışa uymamakla beraber, oldukça yaygın olarak kul-

lanılan "şîatu Ali" tâbirinin "eş-şîa" şekline dönüştürülmesi, Emevîlere karşı oluşan muhalefet cephesinin Hz. Ali ve belki de Hâşimoğulları adını kullanmak suretiyle bir zümreleşme faaliyeti için uygun bir zemin oluşturmuştur, denebilir. Bu bakımdan, kelimenin Emevîler döneminin başlarında, gerek "şîatî", "şîatuna", "şîatu Ali" ve benzeri şekilde, gerek "eş-şîa" tarzında, sanki bir zümreye işaret edermişçesine kullanılışında, mutlak manasıyla şîilerin ileri sürdüğü gibi nass, vasiyet ve ismet sıfatlarıyla mücehhez bir Şîî hilâfet görünüşüne sâhip zümrelere işaret etmediği ve edemeyeceği açık ve kesindir; çünkü Şîîliğin vücut bulması, en azından nass, vasiyet ve ismet veya başka bir ifadeyle imamın yanılmazlığı ve üstünlüğü (efdal), özel bir bilgi ile donatılmış bulunduğu ve dolayısıyla imamet ve hilâfetin, Hz. Peygamber'den sonra bu vasıfları sebebiyle Hz. Ali'nin hakkı olduğu inancının genelleşmesi ve bir mezheb esası olarak ortaya çıkışına bağlıdır. Bunlar ise, en erken, Muhammed el-Bâkır (114/733)'ın kardeşi ve arkasından onun oğlu Câfer es-Sâdık (148/765) ile Zeyd b. Ali (122/740) arasındaki tartışmalarda söz konusu edilmiş meseleler cümlesindedir. Dolayısıyla bu tarihten ve hattâ İmâmiyye için, Onikinci İmam'ın 260/873 tarihinde kaybindan önce eş-şîa ve teşeyyu' kelimelerini kullanmak, önemli karışıklıklara sebebiyet verebilir. (20) Üstelik teşeyyu' kelimesinin "şîîliği savunmak, şîî olmak" anlamlarına geldiği; Şîa tabirinin ıstılâh anlamı göz önüne alındığında, teşeyyu'nun asgarî şeklinin Ali b. Ebû Talib'in imametinin nass ve tayinle olduğuna inanmak şeklinde tesbiti söz konusudur. (21)

Şüphesiz Şîîlik, bütünüyle Hz. Alinin imameti hakkındaki tasavvur ve tezahürlere dayalı olduğundan, doğuş meselesinin de onun etrafında oluşan olaylardan yola çıkarak incelenmesi gereklidir.

Şîa'ya göre Hz. Ali, Resûlullah (s.a.s.)'dan sonra insanların en üstünüdür. Onun imamlık ve halîfeliği Allah ve Resûlü tarafından farz kılınmıştır. Başta Hz. Ali olmak üzere, kendisinden sonra çocukları da imamete en lâyük olan insanlardır. Zaten Hz. Peygamber, ilki Mekke'de "İnzâr âyet"nin (22) nüzûlünden sonra yapılan toplantıda, son ve kesin olarak da Vedâ Hacc'ından dönerken Gadîr Hum denilen mevkide, Hz. Ali'yi kendisine Halife ve ümmete imam tayin ettiğini açıkça bildirdiği gibi, daha birçok vesile ile onun imametini Ümmete vasiyet etmiştir; çünkü imamet (hilâfet), Şîa'ya göre, Ehl-i Sünnet'in dediği gibi ümmetin istek ve seçimine bırakılabilecek küçük işlerden değildir. (23) İmamet dinin aslına dâhil bir rükündür ve îman esasları arasında yer alır. Bu bakımdan imama inanmak, Şîîliğin inanç esaslarından biridir.

Şîa, Gadîr Hum olayını, Hz. Ali'nin imameti konusunda en önemli ve mutlak delil olarak gördüğü için, kısaca üzerinde durmakta yarar vardır.

Gadîr Hum, Mekke-Medîne yolu üzerinde, Cuhfe'den üç mil uzaklıktaki Humm vâdisinden doğan bir su kaynağının birikintileriyle oluşmuş bataklık bir gölcüğün bulunduğu yerdir. Şîîlere göre Hz. Peygamber, Vedâ

Haccı dönüşü, 18 Zilhicce 10 (17 Mart 632) Pazartesi günü, dinlenmeye elverişli bir yer olmamasına ve hava çok sıcak olmasına rağmen, önemli bir hususu tebliğ etmek amacıyla burada konaklar. Üstelik bu sırada, "Ey Peygamber! Rabbinden sana indirileni tebliğ et. Eğer bunu yapmazsan O'nun elçiliğini yapmamış olursun. Allah seni insanlardan korur. Doğrusu Allah kâfirlere yol göstermez" (5. Mâide, 67) meâlindeki âyet inmiştir. Hz. Peygamber, âyeti alır almaz, her tarafa haber göndererek kafileden ayrılıp önden gidenlerin veya memleketlerine gitmek üzere ayrılanların geri gelmelerini, geride kalanların da yetişmelerini ister. Herkes geldikten sonra, vakit öğle olduğu için seferî olarak öğle namazı kılınır. Hz. Peygamber, indirilen âyeti tebliğ ettikten sonra, Allah'a hamd-ü senâda bulunur ve devamla, "Ey insanlar! Öyle sanıyorum ki, yakında Allah'ın katına gideceğim ve O'nun emrine uyacağım. Ben de sizler de sorguya çekileceksiniz. Bu hususta ne dersiniz?" diye sorar. Onlar da, "Bizler, Senin Allah'ın emrini tebliğ ettiğine, bizim doğru yolda yürümemiz için elinden geleni yaptığına ve dâima güzel öğütler verdiğine şahitlik ederiz" diye cevap verirler.

Hz. Peygamber devamla, "Allah'dan başka ilâh bulunmadığına ve Muhammed'in O'nun kulu ve resûlü; Cennet, Cehennem ve Ahiret Günü'nün hak olduğuna ve o Hüküm Günü'nün mutlaka vukû bulacağına, Allah'ın da ölüleri kabirlerinden çıkarıp dirilteceğine şehâdet eder misiniz?" diye sorunca, "Evet, şehâdet ederiz" cevabını verirler. Bunun üzerine Hz. Peygamber, Şîî hadîs edebiyatında "sakaleyn hadîsi" şeklinde meşhur hadîsini söyler: "... Size iki paha biçilmez şey bırakıyorum. Biri öbüründen daha da büyük; Allah'ın gökten yere uzatılmış ipi olan Allah'ın Kitâbı; diğeri de Ehl-i Beytim'dir. Bu ikisi, havuz başında bana ulaşınca kadar birbirinden ayrılmaz; bunu Rabbinden diledim. Benden sonra bu ikisine yapışır, sarılırsanız ebedî olarak sapmazsınız, delâlete düşmezsiniz." Daha sonra, "Ey insanlar! Bilmez misiniz; şehâdet etmez misiniz ki, ben her kadın ve erkek mü'minin üzerinde kendisinden çok hak ve yetkiye sâhibim?" diye sorunca, "Evet biliyoruz" derler. Bunun üzerine O, Ali'yi yanına çağırır ve sağında tutarak elini tutup kaldırır. O kadar ki, her ikisinin de koltuk altlarının beyazlığı görünür. Sonra şöyle der: "Ben kimin mevlâsı isem, bu (Ali) de onun mevlâsıdır" (Men küntü mevlâhu, fehâza (Aliyyun) Mevlâhu). Daha sonra minber haline getirilen deve hamutlarının üzerine oturur ve ellerini açarak, "Allahım ! Onu seveni sev; ona düşman olana düşman ol !" duâsında bulunur.

Hz. Peygamber'in bu açıklamalarından sonra, orada bulunanlar sırasıyla gelip çadırında Hz. Ali'yi tebrik ederler. Bunlar arasında Hz. Ömer, şâir Hassan b. Sâbit de vardır. Medîne'ye hareket edilince de, yolda, hattâ bazılarına göre daha orada, "...Bugün size dîninizi bütünledim; üzerinize olan nimetimi tamamladım; din olarak sizin için İslâm'ı beğendim..." (5. Mâide, 3) âyeti nâzil olur.

Şîî geleneğinin çok teferruatlı ve daha birtakım zengin ve geniş rivayetlerle süslediği Gadîr Hum olayı, (24) İbn Hişam, Taberî, İbn Sa'd gibi ilk devir siyer ve İslâm tarihi müelliflerince ya hiç zikredilmez, yahut da Hz. Peygamber'in konuşmasından söz edilmeksizin sadece orada konaklandığı söylenir. Maamafih Ya'kûbî (Târih, 2/102), İbn Kesîr (el-Bidâye ve'n-Nihâye, V,208-14), Suyûtî (Târîhu'l-Hulefâ, 169), Muhibbu'd-Dîn et-Taberî (er-Riyâzu'n-Nâzıra, II, 169), Tirmizî (Sünen: Menâkıb, 20), İbn Hanbel (Musned- I, 84, 118, 119, 152, IV, 281, 370, 372), el-Hakim en-Neysâburî (Mustedrek III, 109, 533), Nesâî (Hasâis, 15). İbn Mâce (Sünen: Mukaddime, 11), Muslim (Sahîh, II, 325) gibi tarihçi ve muhaddisler, bu olaydan şîî geleneği içinde olmamakla beraber, Sakaleyn hadîsi münasebetiyle söz ederler. Ancak bunların hiçbiri de, Hz. Peygamber'in sözlerini, şîîlerin anladığı gibi Hz. Ali'nin imâmet ve hilâfeti için bir delil olarak değerlendirmezler.

Aslında şîî geleneğinin bu olay dolayısıyla inzâl olduğunu söylediği 5. Mâide süresinin 67. âyeti, müfessirlerin büyük çoğunluğuna göre, bu olay vesilesi ile değil çok daha önce indirilmiştir ve üstelik âyet müslümanlar hakkında değildir ve Hz. Peygamber'e Yahudi ve Hıristiyanların kötülüklerinden emîn olmasını bildirmektedir. (25)

Diğer taraftan Hz. Peygamber'in hadîsinde söz edilen mevlâ, dost, efendi, arkadaş ve velî demektir. Velî ile Mevlâ kelimeleri arasında bir fark yoktur. Hz. Peygamber, her müslümanın velîsidir, dostudur. Hz. Ali ile olan münasebeti de böyledir. Ayrıca, mü'minlerin bazıları diğer bazılarının velileridirler. Sünnî kaynaklara göre bu hadîs, Hz. Ali'ye müslümanlar arasında onların müşrik akrabalarını öldürdüğü için kin duyanları ve en önemlisi Hz. Ali'nin dönüşünde Vedâ Hacc'ına yetiştiği Yemen seferinde (10/631-2) ganimetlerin pay edilmesi sırasında son derece katı davranışı ve beraberindekilere sert tutumu dolayısıyla onu Hz. Peygamber'e şikâyet edenleri teskin etmek ve müslümanlar arasındaki birlik, beraberlik, kardeşlik ve dostluk havasının bozulmasını önlemek için, onun kendisinin olduğu gibi bütün müslümanların dostu ve velîsi olduğunu açıkça belirtmek maksadıyla söylenmiştir. (26) Kaldı ki Hz. Ali'nin torunu Hasan el-Müsennâ'ya Hz. Peygamber'in "Ben kimin mevlâsı isem, Ali de onun mevlâsıdır" hadîsini söyleyip söylemediği sorulmuş, ama o "Evet, fakat bununla emirliği ve sultanlığı kastetmedi. Öyle demek istemiş olsaydı, bunu daha açık bir şekilde belirtirdi, çünkü Resûlullah müslümanların en fasîh olanıdır. Eğer mesele söylendiği gibi olsaydı, 'Ey insanlar, bu (Ali), dinî ve dünyevî işlerinizin velîsi ve benden sonra da size hükmedecek olanıdır. Onu dinleyin ve itaat edin' derdi. Vallahi Allah ve Resûlü bu iş (halifelik) için Ali'yi seçip müslümanlara idareci yapsalardı ve Ali de bunu yerine getirmeseydi, Allah'ın ve Resûlünün emirlerini ilk terkeden olurdu" demiştir. (27) Bu hadisten hareketle "Ali'yi sevmek Hz. Peygamber'i sevmek gibi farz, ona düşman olmak da Hz. Peygamber'e düşman olmak gibi haramdır. Bu da

Ehl-i Sünnet'in görüşüdür. Ehl-i Beyt'in görüşüne de uygundur" diyenler de vardır. (28)

Şîhlerin bu iddialarına rağmen, Hz. Ali'nin Allah'ın emri ve Peygamber'in tebliğ ve vasiyeti ile imam tayin edildiğine dair, mevcut rivâyetlerde tatmin edici sağlam bir cihet yoktur. Üstelik imâmetin, ancak Resûlullah'tan gelen bir tâyinle gerçekleşmesi yolundaki şîh iddiası, Kur'an ve Sünnet'in, yani bütünüyle İslâm'ın temel düşüncesine ters düşer; çünkü Kur'an, fikrî istiklâl anlayışına ağırlık vermiş ve mü'minlerin Allah'ın emir ve yasakları karşısında akılları ile müstakil hareket ve karar gücüne sâhip varlıklar olmalarını istemiştir. İmama ve Şîa'nın dediği gibi imamda mevcut olan özel bir ilme ve onun ismet sıfatına sâhip olduğuna inanmak, Kur'an-ı Kerim'in mü'minlerde bulunmasını istediği hür ve müstakil akıllı varlıklar olma anlayışını ortadan kaldırır.

Durum bu merkezde olmasına rağmen, şîhler, Hz. Ali'nin Hz. Peygamber tarafından imam olarak tayin edildiği iddiası ile yetinmeyip, Hz. Peygamber'in oniki imamı da bildirdiğine dair, Sünnî ve hattâ ilk Şîh kaynaklarda yer almayan bir rivayetten söz ederler. Buna göre Şîa, Hz. Peygamber'e vasîleri sorulduğu zaman, "Ali, kardeşim, vârisim, vasım, benden sonra da her inananın velîsidir; sonra oğlu Hasan, sonra Hüseyin, sonra da Hüseyin evlâdından dokuz kişidir; Kur'an onlarladır; onlar Kur'an'la; onlar havuz kıyısında bana ulaşıncaya dek birbirlerinden ayrılmazlar" buyurduğunu, hattâ onları adlarıyla yazdığını söyler. (29)

Maamafih Müslim'de bu anlayışı çağrıştıran bir hadîs vardır: Câbir b. Semûre'den rivâyet edilen bu hadîse göre Hz. Peygamber (s.a.s.), İslâm dîninin oniki halîfeye kadar azîz olmaya devam edeceğini buyurmuştur. (30) Şîa, bu hadîsin de oniki imama delâlet ettiğini ileri sürer.

Ancak bütün bu iddialara, olayların seyri içinde yer bulabilmemiz mümkün olmamaktadır. Şöyle ki, Hz. Ali'nin bütün Müslümanlarca teslim edilen ve yüceltilen şahsî meziyetleri, ilmi, takvâsı, kahramanlığı, cesâreti ve nihayet Hz. Peygamber (s.a.s.)'in amcasının oğlu, Medine'deki muâhât sırasında kardeşi ve damadı oluşu söz konusu olduğu takdirde, bu hususlarla ilgili ilk tezâhürlerin daha Resûlullah (s.a.s.)'ın sağlığında mevcut olması son derece doğru ve tabiidir. Ancak buradaki tezâhür, bir fırka veya ayrı bir zümre teşkil etmek şeklinde değil, manevî bir bağlılık ve samimî bir dostluktur. Aynı şekilde gerek Sakîfe toplantısı sonrasında, gerek Hz. Osman devrinde zuhûr eden karışıklıklar sırasında Hz. Ali'ye teveccüh gösteren hareketleri ve Hz. Ali'nin hilâfetinde onun yanında yer alan Müslümanların davranışları bir "fırka" hareketinin tezâhürleri olarak değerlendirilemez. (31) Özellikle Hz. Ali'nin halîfeliği sırasında da, onun adına bir "fırka" faaliyeti sözkonusu olamaz; çünkü Hz. Ali, İslâm ümmetinin meşrû halîfesi sıfatıyla Müslümanların cumhûrunu temsil etmektedir ve ona karşı çıkanlar da ana bünyeye göre bir "isyancı" zümre vasfını taşımaktadır. Bu sebeplerden dolayı, ne Resûlullah (s.a.s.) dev-

rinde, ne de Hz. Ali dönemi de dâhil Hulefâ-i Râşidîn devirlerinde Şiilikten söz edilebilir. (32)

Tarihî olaylar göstermektedir ki, Şiilik, en erken Hz. Huseyin'in Kerbelâ'da hunharca şehîd edilişinden sonra, siyasi bir temâyül olarak kamuoyu oluğturmak açısından musait bir zemine kavuşmaya başlamıştır; çünkü Hz. Huseyin'in şehîd edildiği 61/680 yıllarına gelene kadar, İslâm dünyasında yagayan Müslümanlar, Hâricîlerin dışında ne Sünnî ne de Şîî idiler; onlar sadece Müslümandılar. İhtilâf, sozkonusu şahısların hangisinin daha haklı olduğu meselesi etrafında cereyan ediyordu. En önemlisi, Şiilikten söz edebilmek için zarurî kavramlar olan nass, vasiyet ve imâmet fikirleri henüz ortaya çıkmamış (33) ve hattâ bu fikirler, Hz. Hüseyin'in şehâdetinden çok sonraları bile, belli bir ztimrede henüz istilâhî anlamı içinde doğmamıştı.

Quiiphesiz Hz. Huseyin'in feci şekilde gehid edilmesi, yalnız Hâşimoğullarını değil, aynı zamanda Hz. Peygamber'in bir emâneti durumunda olan Ehl-i Beyt'e azâmî sevgi, saygı ve bağılılık hisleriyle dolu samimî Müslümanları da derinden sarsmış ve kalplerinde kapanmaz bir yara açmıştı. Nitekim bu acı ve acıklı hâdise, Hz. Ali ve oğullarının haklarını aramak ve intikamlarını almak bahanesine sığınıp siyâsî bir temâyül olarak kamuoyu oluşturmak için fırsat arayanların veya başka bir ifadeyle siyâsî anlamda Şiiliğin ilk işâretlerini veren birtakım hareketlerin nirengi noktası olmuştur.

Nitekim bunların ilki, benim daha önce Profesör Watt'ı takiben "ilk şîî olaylar" adını verdiğim (34) ama doğurduğu bazı yanlış çağrışımlar sebebiyle, bugün "şîiliğin doğuşunu hazırlayan olaylar" demeyi tercih ettiğim, Tevvâbün hareketidir. Hezîmetle neticelenen bu hareketten hemen sonra, "Allah'ın Kitâbı, Resûlullah (s.a.s.)'ın Sünneti, Ehl-i Beyt'in intikamı, zayıfları savunma ve günâhkârlara karşı cihad (35) siyasetiyle ve Hz. Ali'nin Hz. Fâtıma'dan doğmamış olan üçüncü oğlu Muhammed b. el-Hanefiyye'nin imamlık ve mehdîliğini ileri sürerek ortaya çıkan el-Muhtar b. Ebi Ubeyd es-Sakafî (67/687)'nin hareketi gelir. (36) Onun giriştiği bu isyan hareketi, İslâm dünyasında siyâsî açıdan ciddi bir akis uyandırdığı gibi, dinî yönden de ileri sürdüğü mehdîlik, gâib imam, ric'at ve bedâ' görüşleri daha sonra Şîa için esaslı birer malzeme ve zemin oluşturmaya başlamıştır.

Ehl-i Beyt'in haklarını aramak adına başvuru olan bu hareketler, aslında bir "firka" oluşturmak için değil, doğrudan doğruya Emevilere kargi duyulan düşmanlıklara dayanmıştı. Nitekim Emevilere karşı el-Muhtar'ın veya Muhammed b. el-Hanefiyye'nin taraftarlığını yapanlar, İbnu'l-Hanefiyye'nin olumiinden sonra (81/700-1), Hz. Huseyin'in hayatta kalan tek oğlu Ali'yi gözlemeye bağlarlar. Ancak O, halkı ne etrafında toplamaya çalışmış, ne de adından faydalanmak yoluna gitmiştir. O, ömrünü Medîne'de zühd ve

ibâdetle geçirmiş; bu yüzden de kendisine "ibâdet edenlerin süsü" anlamında "Zeynelâbidin" denmiştir.

Şîliğin doğuşunu hazırlayan Tevvabûn ve Muhtar hareketlerinden sonra, Emevîlerin son dönemlerinde vukû bulan Beyan b. Sem'an, el-Mugîre b. Saîd el-İclî ve Abdullah b. Muâviye'nin hareketleri (37) ile, artık Şîliğin temel taşları olan vasîlik, imâmet, nass ve halef inanışları açıkça tartışılır hâle gelmiş ve böylece şîî düşünce şekillenmeye başlamıştır. Bu arada Zeyd b. Ali b. el-Hüseyin (122-740)'in başarısızlıkla sonuçlanan isyanı, bir bakıma Hz. Ali'nin torunları arasında imâmet meselesinin de tartışma konusu kılınmak suretiyle firkalaşma hâdisesine yeni bir seyir ve ivme kazandırmıştır. Nitekim İmam Zeyd'in başlattığı bu tartışma, Muhammed el-Bâkır (114/733) ve Câfer es-Sâdık (148/765) zamanlarında kendine has itikâdî ve fikhî görüşleriyle bir "fırka" haline dönüşmeye başlamıştır.

Esasen Abbâsîlerin iktidara gelişleriyle birlikte, yani 132/750 dolaylarında, artık bir imamın kendi halefini tayin ettiği fikri geniş ölçüde kabul edilir hale gelmiştir; çünkü Abbasoğulları da, iktidar için, 98/716 dolaylarında İbnu'l-Hanefiyye'nin oğlu Ebû Hâşim tarafından vâris kılındıkları iddiasını benimsemiş ve bu anlayışı yaygınlaştırmışlardır.

Bu noktadan hareketle Şîî-İmâmîyye de oniki imama inanmayı iman esası kılmıştır. Bu imamlar sırasıyla; (38)

- (1) Ali b. Ebî Tâlib (40/661);
- (2) Hasan b. Ali (3-49/625-669);
- (3) Hüseyin b. Ali (4-61/626-680);
- (4) Ali Zeynelâbidin b. el-Huseyin (38-95/659-713);
- (5) Muhammed el-Bâkır (57-116/676-734);
- (6) Câfer es-Sâdık (80-148/699-765);
- (7) Mûsâ el-Kâzım (128-183/745-799);
- (8) Ali er-Rızâ (148-203/765-818);
- (9) Muhammed et-Takî (el-Cevâd) 195-220/811-835);
- (10) Ali en-Nakî (el-Hâdî) (212-254/828-868);
- (11) Hasan el-Askerî (232-260/846-873);
- (12) Muhammed el-Mehdî (255- /869-)

(Burada zikredilen imamlar listesi, elbette Şîî-İmâmîyye'ye göredir. Bilindiği gibi, Hz. Hüseyin'in soyundan torunu İmam Zeyd b. Ali b. el-Huseyin (122/740), Hişam b. Abdilmelik zamanında imamlığını ileri sürerek isyana teşebbüs etmiş, ama isyanı başarısızlıkla sonuçlanınca, oğlu Yahya (125/743] görüşlerini devam ettirmiş ve böylece Zeydiyye fırkası vücut bulmuştu.) (Daha sonra bugünkü İmâmîyye fırkasınca altıncı imam olarak kabul edilen Câfer es-Sâdık (148/765)'in ölümü takiben Ehl-i Beyt'e bağlananlar arasında ihtilâf çıkmış ve bir kısım onun büyük oğlu İsmâîl'i imam tanıyarak ayrılmışlar ve böylece İsmâîliyye'yi meydana getirmişlerdir.) Bu arada, Ehl-i Beyt'e taraftar olduklarını söyleyen kütleler veya onlar adına ortaya çıkanlar, daima ahenkten mahrum ve sürekli ihtilâf halinde bulun-

duklarından belli isimleri olan veya isimsiz pekçok fırkaya ayrılmışlardır. Ve galiba bu fırkalar arasında en son teşekül edeni de İmâmiyye fırkası olmuştur. Gerçi bu fırka da teşekülünden sonra, son imamla ilgili olarak isimli-isimsiz birçok fırkaya ayrılmıştır.}

Meselâ, Onikinci İmam'ın gaybetinden önce "imâmiyye" tâbiri bir ıstılah olarak bilinmemekte; ama Onbirinci İmam Hasanu'l-Askerî'nin vefatından sonra zuhûr eden 14 veya 15 fırkadan birine İmâmiyye veya isnâ-âşeriyye dendiği bilinmektedir. (39) Maamafih, 260/873 yılında başlayan Gaybet-i Suğra'dan önce şîi topluluğundan imâmî olarak tavsîf olunanlar mevcuttur. Meselâ A. Feyyaz, Tûsî'den naklen İmâmiyye mezhebi hakkında ilk konuşan kimsenin Ali b. İsmâil et-Temmâr (179/795) olduğunu da nakleder. (40) Gerçi Abbas el-Kummî de ikinci hicrî asrın sonlarına doğru, İmâmiyye olarak bilinen bir topluluğun varlığından söz ederse de, (41) bunun isnâ âşeriyye için ıstılâhî anlamda kullanılmış olduğunu kabul edebilmek, imamlar sissilesi henüz teşekkül etmemiş bulunduğundan, pek muhtemel ve mâkul görünmemektedir. Kesin olarak bildiğimiz cihet şudur ki, bu topluluğa, İmam Câfer es-Sâdık zamanında Câferiyye denmektedir. (42) Maamafih Sa'd el-Eş'arî el-Kummî, el-Muğîre b. Said el-İclî (119/737) nin Câfer es-Sâdık'ın imâmetine inananlara Râfıza dendiğini yazar. (43) Buna göre, Gaybet-i Suğra'dan önce İmâmiyye adının İsnâ-âşeriyye topluluğu için henüz bir isim haline gelmemiş olduğu anlaşılmaktadır.

Durum ne olursa olsun, Zeyd b. Ali'nin imametini vasiyet yoluyla değil, vasıfları itibariyle kendi imâmetini ilân ederek ortaya çıkmasına bağlı bulunduğu ve Hz. Ebû Bekir ile Hz. Ömer'in hilâfetlerinin sahih olduğu şeklindeki görüşüne karşı, kardeşi Muhammed el-Bâkır'ın nass görüşünü açıkça ortaya attığı; kezâ Câfer es-Sâdık zamanında da nass ve vasiyet görüşüne ilâveten imamlara mahsus ilim ve takıyye inanışlarının artık yaygınlaşmaya başladığı bilinmektedir. (44)

İsnâ-âşeriyye Şîiliğine göre, Onbirinci imam Hasan el-Askerî, Onikinci imam yani oğlu Muhammed'i doğduğu zaman (255/868) ve kendi vefatına kadarki zaman zarfında yakınlarından birçok kişiye göstermiş ve onun, kendisinden sonra, "Allah'ın hücceti ve ümmetin imâmı" olacağını bildirmiştir. Halen, sağ olduğuna inanılan ve adı söylenmeyip sâdece Sâhibu'z-Zaman, el-Kaaim, el-Huccet, el-Muntazar, el-Mehdî gibi lâkapları ile anılan ve hemen arkasından "accelallahu ferecehu" (Allah onun zuhûrunu çabuklaştırsın) duâsı söylenen bu Onikinci İmam'ın kaybundan, yani 260/873 yılından itibaren başlayan döneme Gaybet Dönemi denir. Bu dönem ikiyedir:

1. Suğrâ; 2. Kübrâ.

1. Gaybet-i Suğrâ veya Sefirler Dönemi

260/873 yılından 15 Şaban 328/27 Mayıs 940 tarihine kadarki devreye Gaybet-i Suğrâ (Küçük Gizlilik) denir. (46)

Gaybet-i Suğrâ döneminde, insanların gözünden uzaklaştığına inanılan Onikinci imamla şîiler arasında, arka arkaya dört kişinin onunla görüşerek irtibatı sağladıklarına ve sefirlik hizmeti gördüklerine inanılır. Bunlara Sufera-i Erbaa (Dört Sefir) veya Nüvvâb-ı Erbaa (Dört Naib) denir. Bunlar, (1) Ebu Amr Osman b. Said; (2) Ebû Câfer Muhammed b. Osman (305/917); (3) Ebu'l-Kaasım Huseyin b. Rûh (326/938); (4) Ebu'l-Hasan Ali b. Muhammed es-Samarrî (328/940)'dir.

Sonuncu sefir Ali b. Muhammed, ölümüne yakın Şîa'nın ileri gelenlerini çağırması ve Onikinci İmam'dan gelen tevkî göstermiştir. Bu tevkîde Ali b. Muhammed'e hitaben, ölümünün yaklaştığı; ama ölümünden sonra yerine geçecek birini bırakmaması; artık tam gaybet zamanının yaklaştığı; Allah izin vermedikçe zuhurun olmayacağı v.s. bildirilmiştir. Yine aynı tevkîde, Gaybet-i Kübrâ (Büyük Gizlilik) denen, dördüncü sefir Ali b. Muhammed'in 15 Şaban 328/27 Mayıs 940 tarihindeki ölümüyle başlayan devrede şîilerin nasıl hareket etmelerinin gerekceceği de bildirilmiştir. (Buna göre, "Yeniden yeniye ortaya çıkan olaylarda, hadislerimizi rivayet edenlere başvurun; çünkü onlar, sizin üzerinizde hüccetimdir benim; ben de onlara Allah'ın hüccetiyim. Gaybetim zamanında benden faydalanmak, bulut altına girdiği zaman güneşten faydalanmaya benzer. Yıldızlar nasıl gök ehline emansa, ben de yeryüzündekilere emanım; onlar benimle esenleşir. Soru kapısını kapatın; size gerekmeyen şeyleri sormayın; bilmediğiniz şeylerin üstüne düşmeyin.") (49)

(Böylece Gaybet-i Suğrâ sona ermiş ve Gâib İmam ile Şîî topluluğu arasındaki bağlantı ve sefirlik dönemi bitmiştir.

İmâmiyye de bu anlayışa dayalı olarak, o zamandan bu zamana, bütün mes'ele ve müesseselerini Ehl-i Beyt rivayetlerini esas alan ravîlerin görüşlerine dayandırmış ve özellikle İmam Muhammed el-Bakır ile İmam Cafer es-Sâdık'tan geldiği rivayet edilen fikirleri benimsemiştir.)

İmamiyye Şîası, Gaybet-i Kübrâ'nın başladığı 4./10. asırdan bu yana, Taberistan, Gürcan, Kumis gibi eyaletleri içine alan Deylem ve dolayısıyla İran'da hakimiyet kuran bazı hanedanlar veya devletlerin himayesinde gelişmeler kaydetmiştir.

NOTLAR

1. Şîa kelimesinin kullanışları için bk: İbn Manzûr, Lisânu'l-Arab; ez-Zebîdî, Tacu'l-Arûs; el-Fîrûzâbâdî, el-Kamûsu'l-Muhît, (şy'a) maddeleri.
2. Kur'an-ı Kerîm'de 6. En'am, 65, 159;15. Hıcr, 10; 19. Meryem, 69; 28. Kasas, 4; 30. Rum, 32; 34. Sebe', 54; 54. Kamer. 51. âyetlerinde "fırka, topluluk" anlamında; 28. Kasas, 15; 37. Saffat, 83. âyetlerinde "taraftar, birine uyan" anlamında ve 24. Nur, 19. âyetinde de "yaymak" anlamında kullanılmıştır.
3. M.Kâmil eş-Şeybî, el-Fikru's-şîf ve'n -neze'âtu's-sûfiyye, Bağdad 1966, 15-6. Ayr. krş: Ali Sâmi en-Neşşar, Neş'etu'l-fikri'l-felsefî fi'l-İslâm: II. Neş'etu't-teşeyyu', Mısır 1969, 14. vd.
4. el-Mes'udî, et-Tenbîh ve'l-işrâf, Kahire-Bağdad, 1357/1938, 266.
5. Ebu Mihnef, Maktelu Huseyn ve masrau ehl-i beytihi ve ashâbihi fi Kerbelâ, Bağdad 1977, 2.
6. Nasr b. Muzahim el-Minkari, Vak'atu Sıffîn, nşr. Abduselam Harun, Kahire 1382, 5. Ayr. bk. İbnu'n-Nedim, el-Fihrist, nşr. G. Flügel, Beyrut 1964, 175.
7. Msl. bk: el-Eş'arî, Makalatu'l-İslâmiyyîn, nşr. H. Ritter, Wiesbaden 1963, 5; eş-Şehrestânî, el-Milel ve'n-Nihal, nşr. M.S. Geylânî, Kahire 1961, 1/146; İbn Hazm, el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ ve'n-nihal, Bağdad (trç.), 2/113.
8. Nevbahtî, Fıraku's-Şîa, Necef 1355/1936, 17. vd; Ebu Halef el-Kummî, Kitâbu'l-Makalat ve'l-Fırak, nşr. M. Cevad Meşkur, Tahran 1963, 15 vd.
9. Nevbahtî, aynı eser, 22; Ebu Halef el-Kummî, aynı eser, 20.
10. Muhammed Huseyn Al-i Kâşifu'l-Gitâ, Aslu's-Şîa ve Usuluha, Necef 1385/1965, 22: (Türkçe trc: Câferî Mezhebi ve Esasları, çev. A. Gölpinarlı, İstanbul 1966),
11. M.C. Muğniyye, eş-Şîa ve'l-hakimûn, Beyrut, 1962, 12-3.
12. Tabatabaî, Shi'ite İslam, Farsçadan İng. çev. S.Hossein Nasr, USA, 1975, 33.
13. İrfân Abdulhamîd, Dirâsât fi'l-fırak ve'l-akaidi'l-İslamiyye, Bağdad 1387/1967, 12-15 (Türkçe trc. İslam'da İtikadi Mezhepler ve Akaid Esasları, çev. M.Saim Yeprem, İstanbul 1981, 16-20).
14. Msl. bk. Ahmed Emin, Fecru'l-İslam, Kahire 1964, 266 (Türkçe trc.: İslâm'ın Doğuşu, çev. A. Serdaroğlu, Ankara 1976, 381); A. Emin, Duha'l-İslam, Beyrut (trç.-10. Bs.), 3/208-9; B. Lewis, The Origins of Ismailism, Cambridge 1940, 23(Arapça trc., Usûlu'l İsmâliyye, Kahire (trç.), 83. Lewis, burada, isabetsiz ve yanlış bir şekilde Şîa'nın daha o zaman sırf siyasi bir hareket olarak başladığını söyler.
15. Msl. bk.. J.Wellhausen, Arap Devleti ve Sukûtu, çev. F.İşiltan, Ankara 1963, 30; J. Wellhausen, el-Havaric ve's-Şîa, KAHire 1958, 146.
16. Msl. bk.: İbn Nedim, aynı eser, 175; Abdullah Feyyaz, Târîhû'l-

İmâmiyye ve Eslafihim mine's-Şia, Beyrut 1975, 42-3.

17. Msl. bk., Ta-Ha Huseyin, el-Fitnetu'l-Kubrâ, Kahire 1966, 2/175.

18. Msl. bk.. K.M. eş-Şeybî, aynı eser, 23.

19. Bk. İ.Abdülhamîd, aynı eser, 15 (Trk.: 19) Ahmed b. Yahya el-Murtaza, Kitabu Tabâkati'l Mutezile, nşr. Susanna Diwald. Wilzer, Beyrut 1961, 5.

20. Bk. E. Ruhi Fıġlalı, İmâmiyye Şiası, İstanbul 1984, 15, 108.

21. Krş. Hasan Onat, Emeviler Devri Şîî Hareketleri, Ankara 1986 (Dr.Tezi), 18.

22. 26. Şuara, 214: "Önce en yakın hısımlarımı uyar".

23. Hz.Ali'nin bizzat Hz. Peygamber tarafından tayin edildiğini bütün Şîî müellifler ısrarla ileri sürer ve eserlerinde mutlaka bu konu hakkında deliller sıralarlar. Hatta Nevbahtı (300/912), Kuleynî (329/941), Şeyh Saduk (381/991) eserlerinde bu konuya ayrı bahisler ayırmış; Ebu Cafer Rustem et-Taberî (400/1009), Hamudiddin el-Kirmânî (411/1020), Şeyh Mufid (413/1022) İbnu'l-Mutahhar el-Hıllî (726/1326) müstakil eserler yazmışlardır. Bu hususta bk.: E. Ruhi Fıġlalı, İmamiyye Şiası, 210 vd.; Hasan Onat, aynı eser, 20.

24. Şîî geleneğinden bazı örnekler: Ahmed el-Emînî en-Necefi, el-Gadîr fi'l-Kitab ve's-Sunne ve'l-Edeb, Beyrut 1983, 1-11 c.; Muhsın el-Emîn, A'yânu's-Şia, Beyrut 1983, 1/290-92; Şerefeddin el-Mûsevî, Kitâbu'l Murâcaat, Necef 1963, 202 vd.; S. Muhammed Cevad eş-Şubeyrî, "el-Gadîr fi Hadîsi't-Tahire", Turâsuna, Yıl. 5, Sayı. 21, ss. 12-100 (Derginin bu özel sayısı, Gadîr Humm'un 1400. yıldönümüne tahsis olunmuştur: ss. 7-454); Abdulaziz Muhammed b. es-Siddîk, "Hadîsu'l-Gadîr Mutevatıratun a'led-Derecât", Mehrecanu'l-İmam Ali (İmam Ali's Festival), 1/37-46.

25. Bkz. Fahreddin er-Râzi, et-Tefsîru'l-Kebîr, 12/48-49.

26. Msl. bkz. İbn Hamza, Esbâhu Vurûdi'l-Hadis 2/230; Tirmizî, Sünen; Menakıb, 20; İbn Kuteybe, Te'vîlu Muhtelifi'l-Hadis, 42; İbnu'l-Esîr, en-Nihâye fi Garîbi'l-Hadis, 5/228.

27. Bkz. Ebu Bekir İbnu'l-Arabî, el-Avâsım min'el-kavasım, 185-6, 196.

28. Bkz. Abdulaziz ed-Dihlevî, Muhtasaru't-Tuhfeti'l-İsnâ-aşeriyye, 161.

29. Bk. A. Gölpınarlı, 100 Soruda Türkiye'de Mezhepler ve Tarikatlar, İstanbul 1969, 46.

30. Muslim b. el-Haccac, Sahîhu Muslim, İst. 1332, 6/3-4 (Kitâbu'l-İmare: 1. Bab).

31. Bu hususlarda geniş bilgi ve belgeler için bk.: E. Ruhi Fıġlalı, İmâmiyye Şiası, 18-45, 49 vd.

32. Bu hususlarda bk.: E. R. Fıġlalı, aynı eser, 67 vd; Hasan Onat, aynı eser, 37 vd.

33. Bk.: Ali Sâmi en-Neşşâr- Neş'etu't-Teşeyyu', 20-1.

34. E. R. Fıġlalı, İmâmiyye Şiası, 107 vd.

35. Taberî 2/269 vd.

36. Bu hareketler hk. bk. : E. R. Fıġlalı, aynı eser, 109 vd.; H. Onat, aynı eser, 65 vd.

37. Bu hareketler hk. bk. : E. R. Fıġlalı, aynı eser, 148 vd.; H. Onat, aynı eser, 123 vd.

38. İmamlar hakkında geniş bilgi ve seçilmiş bibliyografya için bk.: E. R. Fıġlalı, aynı eser, 160 vd.

39. Bk., Abdullah Feyyaz, Târihu'l-İmâmiyye, Beyrut 1975, 73, 78 vd., 85; Moojan Momen, An Introduction to Shi'i İslam, Yale U.P. 1985, 47. vd., 54 vd., 59-60.

40. A. Feyyaz, aynı eser, 77-8.

41. Abbas el-Kummi, el-Kunâ ve'l-Elkaab, Nefes 1389/1969, 1/30 vd.

42. el-Keşşî, er-Ricâl Bombay 1317, s. 165'ten naklen A. Feyyaz, Târihu'l-İmâmiyye, 73.

43. Sa'd el-Eş'arî el-Kummî, Kitâbu'l-Makaalât ve'l-Fırak, nşr. M. Cevad Meşkur, Tahran 1963, 76-7.

44. M. Momen, aynı eser, 37-39.

45. Kuleynî, el-Usul mine'l-Kafî, Tahran 1388, I/514 vd; İbn Hallikan, Vefeyâtu'l-A'yan, nşr. İhsan Abbas, Beyrut. trc., 4/176; İbn Tulun, el-Eimmetu'l-İsnâaşer, Beyrut 1377, 117 vd.; M. Cevad Muġniyye, es-Şîa ve't-Teşeyyu., 272 vd.; Ali Muh. Ali Duhayyil, el-İmâmu'l-Mehdî, Nefes 1385, 8 vd.; Abdulkerim el-Hatîb, el-Mehdiyyu'l-Muntazar ve Men Yentazirûnehu, Mısır 1980, 5 vd.; Nebile Abdulmunim Davud, Neş'etu's-Şiatı'l-İmamiyye, Bağdad 1968, 295 vd.; M. Momen, aynı eser 161 vd.

46. Maamafih bazılarına göre Gaybet-i Süğra, Onikinci İmam'ın doğum tarihi olan 225 veya 256 / 868-9 yılından itibaren başlar. Bk.: A. Gölpinarlı, Tarih Boyunca İslam Mezhepleri ve Şiilik, İst. 1979, 528; D. M. Donaldson, The Shi'ite Religion, London 1933, 257.

47. Tevki hk. bk.: E. Ruhi Fıġlalı, İmâmiyye Şîası, 178.

48. Muhammed Bakır es-Sadr'a göre, "Ortaya çıkan olaylara gelince.. bu hususlarda hadîslerimizi rivâyet edenlere başvurun; çünkü onlar, benim sizler üzerindeki hüccetimidir ve ben de Allah'ın hüccetiyim." Bk., Lemhatun Fıkhıyetun Temhîdiyye, Nefes 1399, 32 Ayr. bk.: Ayetullah Humeynî, İslâm Fıkhında Devlet, çev. H. Perviz Hatemi, İst 1979, 97-8.

49. A. Gölpinarlı, aynı eser, 534. Ayr. bk.: E. Ruhi Fıġlalı, Çaġımızda İtikadı İslâm mezhepleri, İst. 1991 (5. bs.), 146; İmâmiyye Şîası, 178-9; W. Madelung, "Authority in Twelver Shiism in the Absence of the Imam", Religious Schools and Sects in Medieval İslam, London 1985, 163-173.

50. Bu hususlarda geniş bilgi ve bibliyografya için bk.: E. Ruhi Fıġlalı, İmâmiyye Şîası, 179 vd.; M. Momen, An Introduction to Shi'i İslam, Yale U.P. 1985; Tabatabaî, Shi'ite İslam, USA, 1975.